

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ВОЛОДАРСЬКА Наталія Дмитрівна

ВЗАЄМОВ'ЯЗОК ТИПІВ ЕМОЦІЙНОГО РЕАГУВАННЯ
ТА РОЗВИТКУ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ
ВІРУЮЧИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Спеціальність І9.00.07 – педагогічна
та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1992

00819675 (-)

Робота виконана в Інст

Науковий керівник – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник БОРИШЕВСЬКИЙ М.Й.

Офіційні опоненти доктор психологічних наук, професор РОМЕНЕЦЬ В.А.

кандидат психологічних наук, доцент ДЬЯКОНОВ Г.В.

Ведуча організація – Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. І.Франка

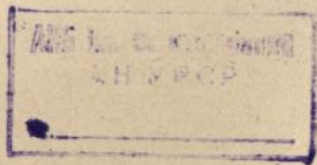
Захист відбудеться "20" жовтня 1992 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради К ІІЗ.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою: 252033, м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розіслано " _____ " _____ 1992 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
канд. психол. наук

М.І. АЛЕКСЕЄВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Перебудова суспільних відносин у нашій державі передбачає гармонізацію стосунків між особистістю і суспільством, одним з аспектів якої є гуманізація та демократизація школи, перетворення проблеми повноцінного розвитку особистості в головну для усього комплексу навчально-виховних заходів.

Низький рівень духовності, моралі, зростання кількості правопорушень, суїцидальних випадків серед підлітків та юнацтва поглиблює складні психолого-педагогічні і соціально-психологічні проблеми і ставить на одне з перших місць завдання розробки та вдосконалення методів виховного впливу на духовний розвиток особистості. Однак у психологів і педагогів виникає чимало труднощів у зв'язку з нерозробленістю багатьох проблем психології виховання, невизначеністю концептуального апарату.

Сказане значною мірою стосується такої актуальної проблеми, як формування світогляду особистості, що визначає повноту бачення картини світу. З даною проблемою нерозривно пов'язана гуманізація процесу виховання учнів і створення оптимальних умов для розкриття їх творчого потенціалу.

Активізація досліджень з цієї проблеми потребує визначення нових підходів до вивчення особистості дитини із середовища віруючих та умов формування її світогляду. Одним з перспективних напрямків дослідження проблеми є реалізація особистісного підходу до вивчення процесу становлення світоглядних уявлень, поглядів, зокрема, дослідження впливу емоційності на становлення світоглядних уявлень. Це дає можливість розробити практичні рекомендації, спрямовані на вироблення найбільш адекватних сучасному старшокласнику методів та форм виховання, що здатні впливати як на інтелектуальну, так і на емоційну сферу його свідомості і сприяти розвитку його світогляду.

Об'єктом дослідження є взаємозв'язок емоційної сфери старшокласників та їх світоглядних уявлень.

Предмет дослідження – типи емоційного реагування особистості, що опосередковують особливості прояву і становлення світоглядних орієнтацій юнацтва.

Мета роботи полягає в експериментальному дослідженні специфіки взаємозв'язку між типом емоційного реагування і становленням

світоглядних уявлень старшокласників та обґрунтуванні такої побудови виховного процесу, яка сприяє духовному розвитку їх особистості.

Основні гіпотези дослідження:

Загальна емоційна спрямованість є одним з важливих чинників побудови структури світоглядних уявлень особистості.

Специфіка становлення та функціонування світоглядних уявлень опосередкована типами емоційної спрямованості особистості та емоційного реагування.

Типи емоційного реагування відображають умови соціалізації дитини у віруючих та невіруючих сім'ях та обумовлюють характер соціально-психологічної адаптації.

З огляду на сказане випливає, що процес формування світоглядних уявлень старшокласників може опосередковуватись спеціальними засобами виховного впливу на їх емоційну сферу.

Для перевірки висунутої гіпотези дослідження та досягнення його мети були встановлені такі завдання:

1. З'ясувати особливості світоглядного самовизначення на рівні уявлень старшокласників з різними типами загальної емоційної спрямованості.

2. Простежити специфіку взаємозв'язку між контагіозністю і типами емоційного реагування особистості у фруструючій ситуації.

3. Розробити методичні засоби виховного впливу на духовний розвиток старшокласників з метою активізації процесу розвитку їх світоглядних уявлень.

Методологічною основою дослідження стали положення про сутність та закономірності процесу світоглядного самовизначення особистості /К.О.Абульханова-Славська, Р.С.Костюк, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн та ін./; положення про особливості емоційної сфери особистості в юнацькому віці /І.С.Кон, Л.І.Красноплахтова, О.В.Мудрик, В.Ф.Сафін та ін./; закономірності процесу становлення особистості в юнацькому віці /М.Й.Ворилевський, В.Ю.Каган, А.М.Приходжан, Т.М.Титаренко, Д.Й.Фельдштейн, В.А.Роменець, Г.В.Дьяконов/.

У ході дослідження застосовувались такі методи: психологічне спостереження, бесіди, анкетування, самооцінювання, експертна оцінка, шкала тривожності, методика рисункової фрустрації, модифіковані варіанти проєктивних методик, соціально-психологічний тренінг, методи статистичної обробки результатів. Всі методичні засоби, які використовувалися в дослідженні, були підпорядковані

основній меті роботи і взаємодоповнювались. З метою здобуття надійних та ймовірних даних матеріали, одержані за допомогою одних методик, порівнювались з даними, отриманими з допомогою інших методик.

У дослідженні застосовувались методи драматизації, інсценізації, заміни ролей.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснено різнобічне вивчення впливу емоційної сфери старшокласників на становлення їх світоглядних уявлень; експериментально виявлено істотні особливості цього процесу у зв'язку із загальною ситуацією особистісного розвитку учнів; розкриті можливості ефективного впливу на становлення світоглядних уявлень в ранньому юнацькому віці.

Теоретичне значення роботи полягає у розширенні й поглибленні розуміння сутності світоглядних уявлень особистості, спрямованості її самовизначення у старшокласників; у виявленні особливостей цього процесу, його зв'язку з емоційною сферою. Проведене дослідження дало можливість внести певні зміни до усталеної системи традиційних психолого-педагогічних поглядів на проблему формування світоглядних уявлень, обґрунтувати принципи організації виховного процесу.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що на його основі обґрунтовано й розроблено конкретні шляхи та засоби впливу на процес становлення світоглядних уявлень старшокласників; результати дослідження та сформульовані висновки можуть бути використані також при складанні рекомендацій до факультативу з основ етики і моралі християнства, який доцільно включити до програми загальноосвітньої школи.

Запропоновані методи виховної роботи, спрямованої на духовний розвиток учнів, знайшли застосування в педагогічній практиці семінаристів Київської Духовної семінарії. Можливе також складання програми курсу вивчення релігії та Закону Божого для інститутів вдосконалення вчителів щодо використання активних методів впливу у виховному процесі в середній школі.

Надійність і вірогідність одержаних результатів забезпечувались кількісним і якісним аналізом матеріалів дослідження, послідовністю реалізації теоретичних положень у розв'язанні завдань, мети дослідження, використанням методів математичної статистики.

Положення, що виносяться на захист.

1. Процес формування світоглядних уявлень старшокласників детермінується значною кількістю чинників, серед яких особлива роль належить тим, котрі пов'язані з емоційною сферою особистості.

2. Зв'язок між типами емоційного реагування особистості та її світоглядними уявленнями неоднозначний. Одним з істотних його проявів є ступінь вмотивованості контактичних емоцій, коефіцієнта соціальної адаптації, соціально-ситуативної тривоги, агресивності.

3. Специфіка взаємозв'язку між типами емоційного реагування та розвитком світоглядних уявлень значною мірою зумовлюється відмінностями ранньої соціалізації дитини у сім'ї - віруючій чи невіруючій; такі відмінності спричиняють певні змістовні характеристики способів емоційного реагування у різних ситуаціях /ситуації фрустрації, морального вибору тощо/.

4. Сутність процесу становлення світоглядних уявлень старшокласників та принципи побудови методик їх формування базуються на наданні учням свободи вибору ціннісних орієнтацій і на гуманізації виховного процесу.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідалися на засіданнях педагогічних рад середніх шкіл м. Києва №№ 102, 221, Київської духовної семінарії, гімназії у м. Буча, на міжнародній конференції "Мораль та етика християнства" /м. Санкт-Петербург, 1991 р./, на міжнародній школі-молодих психологів "країн соціалізму" /м. Коломна, 1990 р./, на всесоюзній конференції "діяльність: філософський та психологічний аспекти" /м. Сімферополь, 1988 р./, на всесоюзній конференції "Людина в світі діалогу" /м. Ленінград, 1990 р./, на всесоюзній конференції "Системне дослідження індивідуальності" /м. Перм, 1991 р./, на всесоюзній конференції, присвяченій 90-річчю з дня народження академіка Г.С.Костюка /м. Київ, 1990 р./ "Психологічна наука: проблеми та перспективи".

Матеріали дослідження використовуються автором у виступах перед вчителями та батьками учнів, при підготовці методичних рекомендацій щодо організації виховної роботи з учнями.

Основний зміст та результати дослідження відображені у 14 публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 214 назв, додатків; містить 9 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження та його практичне значення у справі підвищення ефективності виховної роботи, спрямованої на розвиток світоглядних уявлень старшокласників, сформульовані предмет, об'єкт, мета, гіпотеза, завдання дослідження, положення, що виносяться на захист; визначені наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, показані шляхи її апробації.

У першому розділі - "Теоретичні та прикладні проблеми емоційної регуляції процесу становлення світоглядних уявлень особистості" - проаналізована література з проблеми, визначено завдання та методи дослідження, розкрито структуру й функціональні особливості релігійності та атеїстичності як форм світогляду особистості.

Викладено вихідні положення дисертаційного дослідження, які сформульовані на основі вивчення філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми.

Положення, які випливають із праць зарубіжних дослідників /D.Rainey, F.Schaeffer, G.Rowlands, J.Bridgs та ін./, свідчать про психотерапевтичну роль релігійності, показують її специфічність як форми світогляду особистості, що формується за певних умов соціалізації дитини.

Психологічні теорії, що ґрунтуються на концепціях З.Фрейда, Е.Фрома, свідчать про захисну функцію релігійності. Показано природність релігійних уявлень, їх спорідненість з етичними, естетичними та інтелектуальними почуттями /Т.Рібо, Е.Морісьє, Джойс Кенрік/.

Почуття та емоції в релігійності особистості виступають важливим компонентом у формуванні світовідчуття, світорозуміння, світогляду. Емоції виконують орієнтуючу та регулюючу роль у процесі становлення світоглядних уявлень.

Релігійні почуття є головною опорою релігійної віри, невідмінною умовою перетворення її в морально-психологічну цінність. З іншого боку, ціннісна функція об'єктів релігійної віри перетворює їх в чинник пробудження релігійних переживань. Емоційна сфера особистості стосовно до ідей, уявлень, з якими вона пов'язана, відіграє роль своєрідного психологічного підсилювача.

Підтвердженням вирішальної ролі емоцій в становленні релігійності стали дослідження таких її проявів, як містицизм, святість

/Ч.Біне-Сімон, Г.Делакруа, П.Жане, Е.Морісьє, П.Ріше, Ж.Шарко та ін./ . Окремі дослідники /Е.Дюркгейм, Г.Клав"є/ підкреслюють соціальну функцію релігійності, що виявляється у впливі на процес згуртування, об"єднання суспільства та у керуванні поведінкою людей.

У трактуванні біхевіористів, релігійність забезпечує пристосувальну функцію людини у навколишньому середовищі.

Релігійність з її системою вірувань, ритуалів та інститутів має в суспільстві інструментальний характер, оскільки вона наповнює життєдіяльність особистості глибоким змістом та підсилює її соціальні зв"язки /Уотсон, Флурна та ін./.

Індивідуальний релігійний досвід як відображення цінностей, що панують у суспільстві, формується у процесі навчання шляхом багаторазового повторення одних і тих самих ситуацій. Внаслідок цього виникають індивідуально значучі переживання страху, задоволення, захоплення, екстазу, які поступово викристалізуються в соціально санкціоновані форми релігійної поведінки.

У вітчизняній психології одним із перших, хто вивчав функціональну сторону релігійності, її формування, був В.М.Бехтерев. Він показав зв"язок релігійних почуттів, переживань з соціальним середовищем та внутрішнім змістом особистості, її світоглядними уявленнями. Цей зв"язок він визначав через релігійні нейродинамічні стереотипи. Релігійні умовні рефлекси, якщо вони систематично повторюються у визначеному порядку, можуть складатися у певну систему і ставати нейродинамічними стереотипами. Якщо вони вже склалися, то достатньо одного пускового подразника, щоб спрацювала вся система. Утворення нейродинамічних стереотипів полегшує подальшу "нервову працю". Їх виконання створює у людини позитивні емоції та почуття спокою; затримка або тим більше перебудування завжди викликають негативні емоції. Усі релігійні ритуали та обряди за своїми механізмами відображають нейродинамічні стереотипи. Вони проявляються у таких явищах, як прозріння, релігійний екстаз, душевне вивільнення, благодать духу. Усі ці емоційні стани входять у структуру релігійного почуття - від слабо вираженого настрою до афекту, релігійного екстазу.

У вітчизняній психології релігійність розглядалася в ракурсі проблем наукового атеїзму /Д.Н.Борунков, В.І.Войтко, В.К.Танчер/, соціальної психології /В.Р.Букін, В.В.Павлюк, К.К.Платонов/.

д.М.Угринович/, педагогіки середньої та вищої школи /А.Н.Алексєв, Г.Г.Бикова, І.П.Височанський, В.О.Олісова та ін./.

З огляду на мету нашої дисертаційної роботи, значний інтерес мають дослідження, присвячені особливостям емоційної сфери особистості /К.К.Платонов, П.Р.Чамата, Б.Д.Додонов, Л.М.Угринович, В.І.Кривелєв та ін./.. Дослідження у цьому напрямку проводилось не тільки в теоретичному, але й у експериментально-прикладному планах. Однак більшість робіт стосувалось вивчення таких проявів емоційної сфери, як релігійні почуття, хвилювання, релігійне благоговіння, екстаз тощо. Іншими словами, об'єктом дослідження був релігійний культ.

Аналіз основних підходів до проблеми диференціації світоглядних орієнтацій школярів дозволяє зробити такі висновки:

- трактування поняття релігійності за основними показниками, механізмами та комплексами співпадає з розглядом категорій світогляду;

- у теоретичних розробках відсутня строга термінологічна диференціація, а тому релігійність можна трактувати в широкому значенні як еквівалент світоглядних орієнтацій;

- до складу світоглядної спрямованості включають певну сукупність знань, почуттів, переживань, що забезпечують стійку підтримку світоглядних уявлень; у структурі світоглядної спрямованості найчастіше виділяють такі компоненти: здатність до побудови світоглядних орієнтацій; прагнення до емоційного насичення особистості; емоційне переживання від задоволення досягненням світоглядних переконань; деякі особистісні передумови релігійності, найчастіше пов'язані з "Я-концепцією".

В нашому дослідженні ми використовуємо терміни "емоції", "почуття", "переживання", які вживаються як близькі за змістом у контексті характеристик емоційної сфери, що впливають на якісні особливості світосприйняття.

У багатьох дослідженнях, присвячених релігійному світосприйняттю, розглядається статистично пересічний індивід, який не пояснює, чому і як людина сприймає релігій.

Нез'ясованими залишаються якісні особливості характеристик релігійного світосприйняття. Однак релігійного світогляду в ньому, які часто зустрічаються, це не обов'язково відбивають сутнісне, типове.

Враховуючи сказане, очевидною стає необхідність дослідження механізмів становлення індивідуального світосприймання, що розкривають процес формування світоглядних уявлень.

У другому розділі - "Експериментальне дослідження залежностей між типами емоційного реагування та процесом формування світоглядних уявлень" - розкриваються особливості типів загальної емоційної спрямованості за різних умов соціалізації, а також даються змістовні характеристики релігійного типу загальної емоційної спрямованості.

В експерименті взяли участь 250 досліджуваних, а саме: учні старших класів київських шкіл № 102, 201; середніх шкіл с.Дорожів, с.Грушево Дрогобицького району Львівської області, абітурієнти та учні I року навчання Київської Духовної семінарії. Результати індивідуальних бесід дозволили розділити досліджуваних на 3 групи в залежності від їх світоглядних уявлень, інтересів, схильностей: віруючі, "амбівалентні" /ті, що вагаються/, атеїсти. Особливості їх світоглядних уявлень визначились на основі аналізу анкет, двох серій методики ТАТ та індивідуальних бесід. Критерієм виділення кожної групи служили наявність або відсутність у досліджуваних уявлень про релігію, про Бога, а також рівень усвідомленості цих уявлень /див. табл. I/.

Таблиця I

Особливості світоглядних орієнтацій старшокласників з різним світосприйманням

Групи досліджуваних	Показники світоглядних орієнтацій	
	1	2
Віруючі	Стійкість релігійних світоглядних уявлень, що виявляється у наполегливому відстоюванні власних релігійних поглядів, у баченні свого майбутнього крізь призму релігійних ідеалів, в активному дотриманні релігійних канонів, відвідуванні богослужінь, відправленні обрядів, молитв, дотриманні заповідей, участі в хорах, в отождоженні власного релігійного почуття з романтичністю янацьких устремлінь	
Атеїсти	Чітко виражена позиція матеріалістичного світосприймання; орієнтація на дотримання науково-матеріалістичних поглядів щодо походження та сутності людини, світобудови, у розв'язанні питань, де стосується моралі, норм етики в поведінці.	

1	1	2
Учні з амбівалентними світоглядними орієнтаціями		Ситуативні вияви то атеїстичного, то релігійного настрою, прояви симпатії як до релігійних, так і нерелігійних /в тому числі атеїстичних/ ідеалів; прояви негативного ставлення до норм релігійної моралі, котрі нібито лімітують юнацький романтизм, оптимізм, заважають розвиткові пізнавальних інтересів.

На основі матеріалів, що були отримані завдяки застосуванню контент-аналізу, були виділені характеристики релігійної емоційної спрямованості.

На основі узагальнення висловлювань досліджуваних /у творах "Мої спогади", "Мої мрії", "Мої фантазії"/, а також їх розповідей за картинками ТАТ, було виділено 6 груп залежно від специфіки емоцій, відчуттів, що характеризують релігійний тип емоційної спрямованості. Виявлені у дослідженні та віднесені до згаданих груп емоції, відчуття складають певний інвентарій, що характеризує віруючих учнів.

Виділено саме 6 груп характеристик з кожного типу загальної емоційної спрямованості /як і в класифікації В.Д.Додонова/. Релігійний тип позначається - Р.

Р-1 - "Хвилююче відчуття радості, душевного піднесення, коли лунають дзвони, відчуття значущості того, що відбувається".

Р-2 - "Тремтливий відчуття чекання чуда, чогось надприродного, "Божої волі", відчуття існування вищої сили в тій чи іншій формі".

Р-3 - "Відчуття страху покарання за скоєння гріхів".

Р-4 - "Особливе відчуття присутності Бога, Його втручання в усе, що відбувається".

Р-5 - "Відчуття захищеності, підтримки за будь-яких обставин, підвладність Його волі".

Р-6 - "Відчуття страждання, жертвності в ім'я Всевишнього".

У групі віруючих найбільш частими є почуття й переживання, близькі до романтичного та альтруїстичного типів.

В описах головних героїв у "амбівалентних" превалюють характеристики невдахи, що не пристосувався до повсякденних людських турбот, у якого є нерозв'язані проблеми. Головний персонаж /за

схилом розповіді/ намагається вийти із складного становища, звинувачуючи в усьому будь-кого, або ж зводячи проблему до малозначущого чи не вартого уваги факту /захисна реакція/.

Для віруючих були характерні 3 основні показники релігійності:

1/ відчуття присутності Бога;

2/ почуття значущості того, що відбувається у житті взагалі та в кожному конкретному випадку;

3/ відчуття існування в тій чи іншій формі вищої сили, Бога.

Остання характеристика виявилась в усіх групах віруючих. Але в багатьох випадках віруючі не могли описати ті відчуття, які у них виникали під час молитви, служби у церкві.

З'ясовано адаптаційні механізми, що забезпечують умови для розвитку індивідуальних характеристик світорозуміння особистості. Зіставлення результатів, отриманих за допомогою методики Розенцвейга, та вираженості тих або інших світоглядних орієнтацій показало, що досліджувані першої групи мають найвищий показник соціальної адаптації, досліджувані другої групи мають дещо нижчий показник соціальної адаптації, і у третій групі - "амбівалентних" - найнижчий коефіцієнт соціальної адаптації. У старшокласників цієї групи зафіксовано почуття незахищеності, розгубленості, невизначеності. Крім того, у них виявлено досить значний рівень соціально-ситуативної тривожності.

За типом емоційного реагування у фруструючій ситуації групи досліджених розподілилися таким чином:

1/ віруючі - переважає імунітивний тип реагування /перекладання звинувачення за ситуацію на обставини/ та інтраімунітивний /на себе/, конфліктність ситуації нівелюється /визначається як малозначуща/;

2/ атеїсти - переважає екстраімунітивний тип реагування /перенесення рішення у фруструючій ситуації на іншого, звинувачення іншого/;

3/ амбівалентні - переважає екстраімунітивний тип реагування із зміщеними акцентами щодо звинувачення в ситуації, що склалася /"Ви, мабуть, спеціально так все влаштували, що це скоїлося", "Мені набридло одне й те саме у ваших звинуваченнях" та ін./ та "самозахисний" тип, який корелює з високими показниками тривожності.

Значущими виявились розбіжності щодо прояву "самозахисного"

типу реакції у фруструючій ситуації /ЕД за методикою Розенцвейга/ у групі віруючих і невіруючих - 3,13; імпульсивного типу реакції - 2,99.

Це підтверджує гіпотезу про специфічність зв'язку між типами емоційного реагування у фруструючій ситуації та особливостями світоглядних уявлень. Одержані статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками тривожності, агресивності та виснаження і специфікою реакцій між типами емоційного реагування особистості і характером її світоглядних уявлень.

Показчик агресивності найбільш високий в групах "амбівалентних" та атеїстів. Чим нижчий показчик соціальної адаптації, тим виразніше виявляються такі характеристики як агресивність, виснаженість та тривожність.

Аналіз одержаних даних показав таке.

Індивіди з низьким коефіцієнтом соціальної адаптації, високим показником соціально-ситуативної тривожності, із несформованими світоглядними уявленнями є найбільш неадаптованими у суспільстві, вони не здатні визначити своє соціальне становище, утвердити свою індивідуальність; "амбівалентні" характеризуються неадекватністю своєї поведінки в референтних групах. Цим пояснюється їх агресивність, відчуття незадоволеності, розгубленості, що негативно позначається на їх емоційному та фізичному стані, заважає цілеспрямованому розвитку їх особистості.

Співставлення даних, отриманих в результаті аналізу оповідань по ТАТ і малюнків "Неіснуюча тварина" за даними тесту Розенцвейга виявило такі залежності: найбільш "екстрапунітивні" старшокласники схильні головні зауваження і звинувачення відносити на адресу персонажа оповідання /по методиці ТАТ/ - з причини манери його поведінки, спілкування з оточуючими /у групі "амбівалентних"/, в той час, як менш агресивні учні звертають увагу переважно на позитивні якості героя - на його вимоги до себе, відповідальність за фрустраційну ситуацію, допомогу іншим /у групі віруючих і частково у групі атеїстів/.

Діапазон прояву "екстрапунітивності" і "інтрапунітивності" в характеристиках головного героя оповідань по ТАТ достатньо широкий і має цілу низку проміжних психологічних відтінків. Ми виділили сім варіантів прояву "екстрапунітивності" та "інтрапунітивності".

Головний герой: 1/ враховує, що для нього немає нічого не-

можливого, непохитно впевнений в собі; 2/ відчуває себе достатньо компетентним з різних питань, упевнений у своїх здібностях; 3/ засмучений тим, що його уміння і здібності дещо обмежені /у вибірці віруючих - "Не засмучений, тому що треба миритися з волею Божою"/; 4/ пригнічений своєю слабкістю, нерішучістю і браком здібностей; 5/ відчуває себе нужденним, стомленим від невміння реалізувати замічені цілі; 6/ у шостому варіанті головного героя оповідання переслідує почуття загальної слабості та марності зусиль, повної невпевненості в собі, безпорадності /перекладання відповідальності на іншого, на обставини/; 7/ головний персонаж психічно травмований, наляканий нерозв'язністю життєвої ситуації, в якій він опинився. Найчастіше у подібній ситуації опиняються внаки /у вибірці "амбівалентних"/, у яких виявились несформовані світоглядні орієнтації, невизначеність свого місця в суспільстві, в оточенні, що поєднується з розгубленістю, тривожністю, соціальною неадаптованістю. Іноді прояв одчайдушної рішучості, самовпевненості є лише зовнішньою формою, що компенсує відчуття самотності та безпорадності, невіри в те, що ще все можна виправити, змінити на краще.

Таким чином, несформованість світоглядних уявлень, з одного боку, та безпорадність, нездатність прийняти рішення у фруструючій ситуації - з іншого, пов'язані між собою причинно-наслідковим зв'язком. Старшокласники з несформованим світоглядом виявляються соціально-неадаптованими, іноді потрапляють в ізоляцію, і це зумовлює появу відчуття своєї безпорадності, нездатності вирішувати життєво важливі питання, недовіри та підозри до інших, що породжує невпевненість у своїх силах, внаслідок чого формується "імунітивний" та "екстрапунітивний" тип реакції у фруструючій ситуації.

Розглядаючи зв'язок між рівнем прояву контагіозних почуттів та коефіцієнтом соціальної адаптації, ми виявили, що найчастіший він є у групі віруючих, дещо менший у групі невіруючих і повністю відсутній у групі "амбівалентних".

Кожна з трьох груп відрізняється специфікою поєднання світоглядних орієнтацій та вираженістю контагіозності. Прояви контагіозності та неконтагіозності можуть бути рівнозначними у різних групах. Це означає, що в одній і тій же людині емоції згаданих модальностей можуть виявлятися нестійко. Є підстави вважати, що

своєрідність якісних емоційних особливостей людини залежить не тільки від абсолютних характеристик емоцій по кожній із модальностей, але й від своєрідності поєднання емоцій цих двох модальностей. Очевидно, існуючі тенденції до певного типу хвилювань надають одне одному специфічний відтінок, так би мовити, афективний тембр, забарвлення.

Статистично значущі розбіжності у прояві контагіозності /по критерію Стьюдента/ виявились у групах віруючих та "амбівалентних". Найвиразніше прояв контагіозних емоцій виявився у групі віруючих, дещо менший у групі невіруючих і найнижчий у групі "амбівалентних".

Результати аналізу матеріалів констатуючого експерименту дали змогу визначити напрямок виховної роботи із старшокласниками щодо формування їх світоглядних уявлень.

У третьому розділі - "Методи активного психологічного впливу на духовний розвиток старшокласників" - розглядається зміст експериментально-виховної роботи, описуються методи і прийоми формування у старшокласників світоглядних уявлень.

Оскільки результати констатуючого експерименту переконливо свідчили про наявність суттєвих позитивних особистісних характеристик в учнів з релігійними світоглядними орієнтаціями /визначеність життєвих цілей, відповідальність, самокритичність, оптимізм та ін./, то у формулюючому експерименті основну увагу було приділено психологічному обґрунтуванню процесу вироблення у старшокласників світоглядних орієнтацій саме такого типу.

Одним з методів формування релігійних світоглядних уявлень старшокласників було інсценування біблійних притч, що проводилося кількома етапами:

а/ початковий етап - оповідь і переказ, що передбачає вивчення учнями тексту Біблії по главах та віршах, їх обговорення, дискусії з різними питаннями, що виникають. На цьому етапі в учнів складаються загальні уявлення про релігію, значущість її моралі. Учні поступово усвідомлюють проблеми гріхопадіння, покаяння, всепрощення. Старшокласники пропонують різні розв'язки, визначають для себе ролі або приймають пропозиції класного керівника чи священика /в недільних школах/;

б/ програвання сюжетів, участь учнів у рольових іграх, в яких - залежно від конкретних обставин - може брати участь також вихователь; важливим і необхідним моментом, що несе значне психологічне навантаження, є зміна ролей учасників гри.

в/ заключний етап - обговорення гри: учні діляться пережитими у сюжетно-рольовій грі враженнями, почуттями, хвилюваннями, висловлюють закладену у притчі мораль, встановлюють її зв'язок з реальним людським життям.

Виділена поетапісність психодраматичної дії є загальною для різних методів проведення психодрами, яких нараховується від 300 до 400. Оскільки описати чи навіть перерахувати їх неможливо, - зупинимося на розгляді лише тих методичних засобів, які використовувалися у процесі формування світоглядних уявлень старшокласників. Одним з таких засобів є інсценування. Воно використовується дуже часто у виховній роботі, зокрема в психотерапії /як техніка заміни ролей/. В інсценізації беруть участь до 10 учнів, кожен з яких сам підбирає значущу для себе роль - роль батька або сина /наприклад, в притчі про блудного сина/. Програвання то однієї, то іншої ролі дозволяє учаснику інсценування пережити емоційні стани персонажів, зрозуміти причини їх вчинків, відчути атмосферу взаємин всіх учасників. Учні вчаться знаходити відповіді на різні життєві ситуації. Відбувається об'єктивізація образів, учні намагаються зрозуміти один одного за допомогою входження у сценічний образ, зрозуміти та пізнати себе й інших в різних ситуаціях. Процес входження в стан іншого сприяє формуванню контагіозних почуттів, що опосередковують становлення співчуття, співпереживання особистості. Програючи роль того чи іншого персонажа, учні переживають його стани, що виникають в результаті певних вчинків. Це забезпечує можливість глибокого усвідомлення сутності вчинків. На уроках застосовувалися поєднання різних методичних засобів: хоріві співи, твір /лист до Бога/, оповідь та переказ притч з Біблії, проповідь та дискусія. Усі ці засоби були максимально наближені до цілей уроків і викликали значний інтерес у старшокласників. Внаслідок цього в учнів поступово складаються адекватні погляди на релігійну літературу, учні вчаться орієнтуватися у різних життєвих колізіях, знаходять шляхи подолання перешкод, розв'язання конфліктів. Таким чином, формуються стратегії розв'язання життєвих конфліктів, поступово з'являється стійкість, імунітет до різних душевних потрясінь, моральних та матеріальних втрат.

Отже, мета проведення уроків з духовного розвитку старшокласників полягала у розширенні їх уявлень про мораль, релігію, віру, принципи побудови взаємин між людьми, що сприяло формуванню

більш повної картини світу.

У даному дослідженні уроки проводились 1 раз на тиждень /у неділю/. Важливим моментом у проведенні цих занять є особистість самого вчителя, його авторитет, знання, вміння, доброзичливість, інтерес до роботи. У зв'язку з цим ми вважали за доцільне запросити до проведення уроків семінаристів Київської Духовної семінарії, що поєднувалось з їх педагогічною практикою.

Світоглядні уявлення старшокласників є вельми складним та інтимним явищем, тому втручання у процес їх становлення - справа дуже відповідальна, копійка. Тому нелегко досягти бажаних результатів, або хоча б появи певних тенденцій у становленні світоглядних уявлень особистості.

У ході експерименту з'ясувалося, що одним з умов формування світоглядних уявлень старшокласників є активізація складових їх емоційної сфери, підключення до цієї механізмів ідентифікації, контагіозності. Кінцевою метою активізації процесу становлення світоглядних уявлень старшокласників повинна бути активізація у них потреби у самовизначенні власного світогляду. Завдяки цьому учні перестають бути пасивними об'єктами виховного впливу і поступово стають активними учасниками, суб'єктами виховного процесу. У них згодом послаблюється або зовсім зникає дія таких конфліктогенних чинників, як невизначеність світосприймання, почуття невпевненості, тривоги, підвищується здатність до позитивної соціальної адаптації.

У закінченні узагальнено результати проведеного дослідження, сформульовані основні висновки.

1. Проведене дослідження дозволило з'ясувати особливості впливу емоційного реагування особистості старшокласника на процес становлення його світоглядних уявлень і дослідити умови та засоби впливу на цей процес. Можна констатувати, що мета дослідження - вивчити вплив типів емоційного реагування на процес становлення світоглядних уявлень та визначити шляхи активізації цього процесу - в цілomu реалізована. У ході дослідження була підтверджена гіпотеза про те, що одним з істотних чинників, що впливають на процес становлення світоглядних уявлень старшокласників, є тип загальної емоційної спрямованості, контагіозні емоції, типи реагування у фрустраційній ситуації.

2. Виявлено зв'язок між типами загальної емоційної спрямова-

ності особистості та специфіков формування у неї світоглядних уявлень, а також між проявом релігійних, атеїстичних уявлень і специфіков реакції особистості на фрустраційну ситуацію. Характер реагування особистості на фрустраційну ситуацію є передумовою, що впливає на формування того чи іншого типу світорозуміння.

3. Особливості емоційного сприйняття дійсності зумовлюють певні тенденції подальшої асиміляції зовнішніх впливів в різні світоглядні аспекти. На основі сформованих у старшокласників емоційних відношень до певних життєвих явищ і належного їм характеру асиміляції зовнішніх впливів виникають і певні тенденції подальшого розвитку внутрішньої позиції, спрямованості особистості, ціннісних орієнтацій. Останні стають провідним компонентом у механізмі цілебачення. На цій основі у старшокласників формується образ свого буття, стратегії життя, особистісні смисли, світоглядні уявлення.

Тип емоційної спрямованості особистості зумовлює характер її емоційного насичення, яке цілком підпорядковане тим цілям, котрі особистість ставить перед собою. Залежно від особливостей цих цілей і умов їх здійснення старшокласник переживає різні емоції.

4. Зумовлюване конкретними обставинами життя та особливостями виховання систематичне повторення цілей та умов супроводжується переживанням відповідних емоційних станів, що й стає основою формування типу загальної емоційної спрямованості. Експериментальне дослідження дало змогу визначити інвентарій емоцій релігійного типу спрямованості, особливості зв'язку між типами реагування у фрустраційній ситуації і показниками агресивності, тривожності, рівнем соціальної адаптації. Як показало проведене дослідження, особливості світоглядних уявлень особистості опосередковуються характером емоційних реакцій та умовами соціалізації.

5. У ході дослідження було встановлено, що однією з умов формування світоглядних уявлень старшокласника є активізація складових емоційної сфери, приведення в дію механізмів ідентифікації, контагіозності. Враховуючи це, ми дійшли висновку про необхідність використання таких методичних засобів у виховній роботі вчителя, які сприяли б активізації цих механізмів. З цією метою ми досліддили застосування таких методів активного психологічного впливу, як психодрама, рольові ігри. На уроках з історії релігії, Закону Божого /в недільній школі/ ми проводили методи програвання сюжетів

з Біблії, обговорення суті моралі, закладеної в них; заміни ролей в інсценізації; написання листа до Бога; оповідь і переказ біблійних притч, проповідей, дискусії та ін. Також проводились екскурсії у заповідні місця, храми, церкви, учні брали участь у святкуванні релігійних свят, у церковному хорі. Особливо проводились уроки співів, на яких розучували колядки, щедрівки, вертепи, учні знайомились з релігійною обрядовістю.

Кінцевою метою активізації процесу становлення світоглядних уявлень старшокласників повинно бути формування у них потреби в самовизначенні світогляду і перетворення учнів із об'єкта у суб'єкт виховного процесу. Тільки за таких умов у старшокласників зникає невизначеність у світоглядних уявленнях, світорозумінні, почуття невпевненості, розгубленості, тривожності, які породжують внутрішню конфліктність, непорозуміння з оточуючими, перешкоди у соціальній адаптації особистості.

Були визначені конкретні пропозиції щодо подальшого удосконалення виховної роботи по духовному розвитку школярів:

а/ створення програми занять по етиці та моралі християнства /для старших класів/;

б/ включення у програму педагогічних училищ та інститутів удосконалення вчителів, Київської духовної семінарії питання оволодіння методами активного психологічного втручання у виховну роботу з учнями, з метою підвищення рівня викладання та кваліфікації вчителів факультативних занять з історії релігії;

в/ активне проведення виховної роботи школи по духовному розвитку учнів.

Перспективи дослідження по даній темі вбачаємо у подальшому вивченні психологічних механізмів впливу емоційної сфери особистості на процес становлення світоглядних уявлень у віковому аспекті, починаючи з ранніх стадій соціалізації у сім'ї, у дитячому садочку і т.ін. Перспективним напрямком роботи є розробка методів активного психологічного втручання та шляхів їх застосування з метою підвищення рівня сформованості світогляду особистості на різних стадіях соціалізації.

Ці напрямки дослідницької роботи будуть сприяти просуванню досліджень з проблеми формування релігійності як форми світогляду особистості.

Основний зміст дисертації відбито в таких публікаціях:

1. Выявление особенностей эмоциональной сферы школьника в практике атеистического воспитания // Диагностика и Регуляция эмоциональных состояний: Сб. материалов Всес. симпозиума/Под общ. ред. А.Я.Чебыкина. - М., 1990. - Ч.1. - С. 7-14.
2. Вивчення культури та етичних особливостей релігійної обрядовості в проблемі національного відродження України // Проблеми національного відродження України: Тези обл. наук. конференції - Тернопіль, 1991р. - С. 13-15.
3. Гуманізація атеїстичного виховання: Психологічний аспект // Радянська школа. - 1990. - № 8. - С. 32-37.
4. Гуманізація атеїстического виховання: психологіческий аспект // Демократизация управления народным образованием: Материалы конф. - Минск, 1990. - С. 165-167.
5. Деятельностный подход в атеистическом воспитании // Деятельность: философский и психологический аспекты. - Симферополь, 1988. - С. 99-101.
6. Значимость особенностей социальной сферы учащихся в практике атеистического воспитания // Психолого-педагогические условия развития личности учащихся: Тез. межвузовской конф. - Воронеж, 1990. - С. 19-20.
7. Межличностные отношения в системе "педагог-школьник" как фактор раскрытия творческого потенциала учащихся // Психологические аспекты формирования профессионально-педагогического сознания в процессе подготовки специалистов в вузе: Тез. докл. межвузовской научно-метод. конф. - Куйбышев, 1989. - С. III.
8. Проблема исследования особенностей становления мировоззренческих представлений индивидуальности /религиозных и атеистических/ // Системное исследование индивидуальности: Тез. докл. Всес. конф. 19-22 июня 1991 г. - Пермь, 1991. - С. 205-207.
9. Психологический аспект формирования мировоззренческих представлений старшеклассников в практике школьного психолога // Взаимодействие психолого-педагогической теории и практики в условиях перестройки школы: Тез. докл. и выступлений областной научно-практической конф. - Донецк, 1991. - С. 24-26.

10. Психолого-педагогічні аспекти формування світоглядних уявлень школярів // Психолого-педагогічні аспекти гуманізації навчально-виховного процесу в школі: Тез. доповідей науково-методичної конф. - Дрогобич, 1990. - С. 12-13.

11. Роль связи общей эмоциональной направленности и потребностно-мотивационной сферы в атеистическом воспитании // Психологическая наука: состояние и перспективы исследований: Тез. докл. I Международной молодежной школы психологов социалистических стран. - М., 1989. - С. 114-116.

12. Социокультурные детерминанты формирования личности // Психологическая наука: проблемы и перспективы: Тез. Всес. конф., посвященной 90-летию со Дня рождения действительного члена АПН СССР Г.С.Костюка. - Ч. I. "Личность и ее становление". - К., 1990. - С. 36-37.

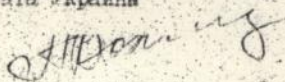
13. Специфика познавательного диалога в процессе формирования мировоззренческих представлений картины мира // Человек в мире диалога: Тез. докл. и сообщ. Всес. конф. - Ленинград, 1990. - С. 208-210.

14. Учет мировоззренческих представлений в воспитательном процессе // Психология педагогического общения: Сб. науч. трудов. - Кировоград, 1991. - Т. II. - С. 126-134 /в соавт./.

†

Підписано к печати 29.07.92
формат 60 x 84/16 т 100 экз.
Заказ 2186

ООП ГВЦ Минстата Украины

467826

AB 25.864

75

24